

Зязюн І. А.,

доктор філософських наук,

*дійсний член Національної академії педагогічних наук України
директор Інституту педагогіки і психології професійної освіти НАПН України*

СВОБОДА ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ УЧІННЯ У ЦІЛЕПОКЛАДАННІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ

Особистісно орієнтований підхід до професійної підготовки спеціаліста, зумовлений діяльнісною парадигмою, передбачає, що форми організації навчально-освітньої діяльності адекватні формам професійної діяльності, а розробці освітньої технології професійної підготовки передуює аналіз сутності, змісту і основних технологій професії.

Відомо, що професійна діяльність за своєю суттю, є засобом реалізації соціально-економічної політики держави. Водночас вона виконує функцію зворотного зв'язку, будучи в якості культурно-економічного «локатора», який визначає соціальні наслідки політики та її ефективність.

Світогляд, рівень освіченості, можливості, досвід, переконання, духовні цінності і орієнтири, фізичний стан, життєвий стиль та багато інших факторів і чинників є вирішальними при формуванні ідентичності, унікальності й індивідуальності кожної професійно зорієнтованої і підготовленої особистості, а отже, і відповідної освітньо-виховної роботи з нею.

Дослідження показують, що в кожній соціальній дії, зокрема й професійно-освітній, можна виокремити два взаємопов'язані і взаємодоповнюючі процеси — адаптацію і трансформацію, які властиві всім соціальним процесам і які за причиною їх всезагальності можна назвати соціальними метатехнологіями. Усвідомлюючи смислову сутність змісту адаптації як пристосованості до середовища, як «встановлення гармонії та взаємовідповідності між людиною і середовищем» [1, с. 65], не можна обійти увагою динамічну поступальність розвитку різновидів людського досвіду, що трансформують цю динамічність і підтримують повсякчасний адаптаційний процес як життєву особливість людини і як критерій її поступу. Одним із таких способів практичної адаптації суб'єкта професійного розвитку «є духовно-практичне освоєння дійсності в моралі» [2, с. 12].

Якщо розглядати зв'язок між метатехнологіями і технологіями професійної діяльності, можна помітити, що й ті й інші — елементи єдиної структури, в якій найбільш загальним рівнем є метатехнології. Наступними за значущістю, з охопленням системно-структурних змін у суспільстві є соціальні технології. Потім загальні технології професійної дії і, нарешті, конкретні технології й методи професійної роботи, які забезпечують безпосереднє доведення впливів конкретного суб'єкта на виробництво відповідного продукту.

Існує також диференціація соціальних технологій за сферами суспільного життя: специфічні соціальні технології регулювання і вирішення проблем у сферах

виробничо-економічних, суспільно-політичних, духовно-культурних і соціально-побутових відношень.

Сучасні особистісно орієнтовані освітні технології сприяють зарахуванню системи підготовки професіоналів до більш широкого освітнього контексту до соціокультурного та професійного середовища. Це дає підстави враховувати динамічні зміни, що відбуваються у суспільстві, гнучко реагувати на соціальне замовлення і водночас орієнтуватися на потреби й інтереси особистості. При цьому зовнішні впливи дають розвиваючий ефект лише у тому випадку, коли особистість ці впливи внутрішньо сприйняла, як органічну частину своєї життєвої позиції.

Зовнішні щодо особистості впливи, зокрема й професійна освіта, з одного боку, прямо впливають на розвиток особистості майбутнього спеціаліста, а з другого — і це головне — створюють розвиваюче середовище, що стимулює процеси професійного саморозвитку і самореалізації особистості, що дає змогу їй проектувати і прогнозувати подальшу професійну діяльність. Соціальний і освітній вплив ззовні лише створює передумови для вияву механізмів розвитку і саморозвитку, однак лише сама особистість як суб'єкт діяльності здатна розгорнути в собі духовний і професійний потенціал. При цьому виявляються «гармонійні і дисгармонійні фази, кризи різної глибини і складності, що породжують і позитивні, і негативні новоутворення. Розвиток є результатом цілої системи змін: прогресивних і регресивних, кількісних і якісних, зворотних і незворотних, стабільних і нестійких, спрямованих і холастичних. Процес розвитку ніби пробивається, прокладає собі шлях через численні флуктуації, відхилення, зміни. Цей процес є керованим, цілеспрямованим, суб'єктивно врегульованим. Саме тому всі зміни, що відбуваються, можуть кумулюватися, інтегруватися, вишиковуватися у внутрішньо зумовлену лінію, траєкторію життєвого шляху» [3, с. 107].

У сучасній психолого-педагогічній літературі нагромаджені значні дані про специфічні особливості громадянської активності професійно підготовленої і розвиненої людини. Зокрема, вона пов'язується з характеристиками індивіда як її носія. Однією з особливостей індивіда, суб'єкта є професійна рефлексія, в якій формується нова сфера багаторівневої громадянської активності і в якій він реалізується, стаючи її складовою частиною, розвиваючи самого себе. Таке явище, як відповідальність і саморегуляція, є особливим колом станів, яке визначає позицію громадянської активності, що розгортається в процесі

соціалізації засобами професійного самоствердження. Природно, що в соціальному середовищі, де розвивається людина, норми життєдіяльності соціуму впливають на певні відношення індивіда не лише до виявів громадянської активності, а й до самого себе. Тут інтегруються і координуються різні види, форми, типи громадянської активності як особливої людської якості особистості, зумовлюючи важливість вивчення форм і умов розвитку цієї властивості й соціальної активності суб'єкта.

Громадянська активність як вияв і здійснення суб'єктивних відношень особистості до світу знаходиться в тісному взаємозв'язку з відповідальністю. «Особистість активна там, де йдеться про задоволення її потреб, мотивів і бажань. Але не завжди потреби, мотиви та бажання і в цілому активність особистості збігаються з вимогами, які ставить їй суспільство, хоч потреби особистості формуються суспільством. Тому виникає проблема присвоєння і активного здійснення особистістю необхідності, тобто проблема відповідальності» [4, с. 3].

Відповідальність — сутнісна, субстанціональна основа особистості — всебічно досліджена в моральному аспекті (Ж. Піаже, Л. Кольберг) і в аспекті причинності. Особливо актуальним є аспект відповідальності, що збігається з поняттям особистісного і соціального обов'язку, з присвоєнням зовнішньої і здійсненням внутрішньої необхідності. Саме повнота прийняття особистістю відповідальності, своєрідне погодження необхідності з бажаннями і потребами особистості, тобто виникнення ініціатив, є виходом за межі вимог, слугує критерієм громадянської активності. Невипадково, проблема відповідальності в її взаємозумовленості з громадянською активністю широко й різнопланово вивчається не лише на дорослих, а й на дітях різновікових груп.

Важливо зауважити, що одного знання для розвитку відповідальності особистості недостатньо. Необхідно, щоб вона емоційно-чуттєво переживала доручене їй завдання, усвідомлювала важливість, необхідність своєї діяльності не лише для неї самої, але й для інших людей, одержувала позитивну оцінку своєї діяльності з боку педагогів і членів групи, де відбувається освітній процес. Все це може продуктивно опановуватись завдяки активному включенню особистості до складної мережі спеціальних стосунків.

Вченими доведено, що особистість в її поведінковій активності, виробленій в умовах примусу, не є стійкою: вона повинна чинити морально-етично не лише на людях, але й залишаючись наодинці з собою. Умовою забезпечення стійких форм поведінки є не лише продумана організація поведінки суб'єктів, але й забезпечення вільного розвитку тих мотивів, на основі яких вона здійснюється. У зв'язку з цим необхідно так організувати діяльність суб'єктів учіння, щоб у них створювалися звички поведінки, які забезпечували б виконання навчальних обов'язків, а потім на основі цих звичок і відповідальні способи поведінки. До конкретних умов формування і розвитку відповідальної поведінки належать:

— виникнення і розвиток високих особистісних і суспільних мотивів учіння;

— виникнення ставлення до вимог педагога як до вимог абсолютно обов'язкових, виконання яких абсолютно необхідне;

— виключення негативних емоційно-чуттєвих переживань і організація позитивних;

— систематичність і постійність у пред'явленні вимог і виконання їх суб'єктами учіння;

— максимально наближений контроль і оцінка до моменту виконання всіх навчальних завдань;

— громадсько-суспільний характер оцінки і контролю.

Педагогові необхідно домагатися, щоб кожен суб'єкт учіння навчальне завдання робив предметом своєї свідомості (засвоював завдання як особистісне). Досвід відповідального виконання навчальних завдань полягає в системі закріплених прийомів поведінки:

— засвоєння змісту і постановка цього завдання перед собою;

— створення наміру виконати його;

— планування своїх дій;

— врахування термінів закінчення справи;

— звичка завершувати справу.

Для відповідального виконання завдань недостатнє формування одних лише мотивів, необхідно також навчати суб'єкти учіння способам організації своєї поведінки. Безсумнівно, не заперечуючи ролі звички засобами вправ у відповідальній поведінці, зауважимо: «Поza добре організованою колективною діяльністю звички такої поведінки не формуються» [5].

На вирішення проблеми відповідальності суб'єкта в її взаємозв'язку і взаємозумовленості з його громадянською активністю домінуючий вплив має характер організації просоціальної діяльності. Відповідальне відношення до просоціальної діяльності зараховує до свого складу раціональний, емоційно-чуттєвий і вольовий компоненти, які виявляються в діях особистості у взаємозв'язку та єдності. При цьому відповідальність є внутрішнім джерелом здібності адекватного самовизначення суб'єкта в системі «людина — світ». Крім того, у свідомості особистості відповідальність є перспективою на шляху її потреби в самоактуалізації.

Важливим компонентом відповідальності, що суттєво впливає на процес особистісного самовизначення суб'єктів професійного учіння, включених в соціально орієнтовану діяльність, є ціннісні орієнтації і соціально ціннісні мотиви. Особливим фактором, що зумовлює розвиток відповідальності суб'єкта, є внутрішній особистісний смисл емоційно-чуттєвого переживання відповідальності за самоактуалізацію для інших людей, причетність до загальної справи (в системі «Я та інші люди у загальній справі»).

Відповідальність — добровільне прийняття особистістю соціально ціннісних обов'язків і якісне їх виконання. Визначальною рисою відповідальної поведінки особистості є розуміння нею наслідків своїх вчинків, готовність відповідати за них і уміння враховувати свої можливості при прийнятті зобов'язань. Особистість, щоправда, може розуміти цінність своїх зобов'язань і мати навички їх реалізації, але це не забезпечує відповідальної поведінки, бо зміст вимогливої діяльності не завжди стає особистісно

значущим. Останнє положення буде реалізуватися лише за умови, що в процесі виконання обов'язків особистість може задовольнити свої актуальні потреби, вкладаючи в цю діяльність певну кількість своєї праці.

Важливо враховувати, що відповідальність є інтегративною якістю особистості, яка визначає поведінку людини на основі усвідомлення і прийняття нею необхідної залежності поведінки від суспільних цілей. Відповідальність змістовно включає в себе три компоненти: когнітивний, мотиваційний і поведінковий. При цьому між знанням соціальних норм і реалізацією їх у поведінці не існує прямої залежності, як не виявляється прямої залежності і між мотиваційним та поведінковим компонентами, тобто між поведінкою та її мотивами.

Проблема відповідальності, її структури і особливостей взаємного зв'язку з громадянською активністю притаманна всім віковим групам людей, зокрема й дорослим. Відповідальність є соціальною категорією, основна функція якої полягає в активізації соціальної поведінки людини. Людина в своїй діяльності перебуває в різних стосунках, кожен з яких вимагає активного вияву відповідальності: ставлення до справи, до норм і правил, що регулюють працю, ставлення до людей, які працюють. Рівень активного вияву відповідальності в різних видах відношень залежить від значущості цих відношень для працівника.

Зрозуміло, існує зв'язок між усвідомленням відповідальності і реальною поведінкою. Експериментально встановлено, що менш відповідальні люди часто-густо не виконують належним чином виробничих і громадських обов'язків. Крім того, виявлено залежність відповідальності від рівня розвитку колективу, від організації праці. На особистісному рівні відповідальність пов'язана з локусом контролю, тобто схильністю особистості вбачати джерело управління своїм життям переважно у зовнішньому середовищі, а також із задоволеністю змістом і реальними умовами життя.

Для розвитку дуже відповідального типу поведінки необхідно створювати об'єктивні життєві умови, які б на найвищому рівні сприяли позитивному емоційно-чуттєвому переживанню індивідом причетності до соціального оточення, позитивній сімейній атмосфері, доброзичливості, розвиткові спрямованості на іншу людину, умінням і потребам відчувати інших людей на рівні добра й краси, виявляти до людей емпатію і відповідно генерувати позитивні співпереживання.

Посутньо усі дослідники відповідальності вказують на її взаємозумовленість громадянській активності.

Механізм такої взаємозумовленості К. А. Альбуханова-Славська вбачає у свободі дій суб'єкта, яку вона визначає як «добровільність відповідальності» [4, с. 6]. Щоб в умовах експерименту досліджувати потребу взятій на себе відповідальності, її добровільності, а не вимушеності, дослідниця поставила суб'єкт в ситуацію, де він спочатку був суб'єктом свободної форми громадянської активності — ініціативи. Основне дослідницьке завдання полягало в

тому, щоб встановити, чи розглядає суб'єкт на стадії свободної ініціативи себе відповідальним за її виконання. Розкриваючи суть проведеного експерименту, психолог приходить висновку, що суб'єкт відповідальності вводить критерії, за якими обмежується поле соціальної активності і відбувається контроль, при цьому й ініціативу, і відповідальність вона розглядає як різні форми моделювання зовнішнього і внутрішнього простору громадянської активності за допомогою цих критеріїв.

Дані експерименту дозволили передбачити, що найбільш глибокою корінною основою зв'язку ініціативи і відповідальності є зв'язок через ідентифікацію суб'єкта ініціативи з суб'єктом відповідальності, тобто через суб'єкт. Однак, якщо ця ідентифікація суперечить соціально-психологічній орієнтації, і, крім того, у протиріччі з характерологією особистості (рефлексивний тип гасить себе самоконтролем, а виконавський — повною несамостійністю, формальністю самоконтролю), то дія ідентифікації нівелюється. Крім того, зв'язок ініціативи і відповідальності феноменологічно розгортається за парадоксальним типом: випереджуючи ініціативу, відповідальність гасить й ініціативу, і відповідальність. Але за відсутності корінної основи (через ідентифікацію суб'єкта) зв'язок ініціативи і відповідальності все ж може здійснюватися на когнітивній основі, що свідчить про його значну роль. У продуктивного типу відсутня ідентифікація через суб'єкт і зв'язок ініціативи з відповідальністю здійснюється через предметно-змістовну, об'єктивну основу, але за умови її проблематизації суб'єктом.

У дослідженні К. А. Альбуханової-Славської ставилося й інше завдання: простежити, яким чином відповідальність за реалізацію первинної ініціативи впливає на неї у зворотному вигляді — спрощення чи ускладнення замислу.

Критерій ускладнення чи спрощення замислу дає підстави зрозуміти деякі більш тонкі механізми зв'язку ініціативи й відповідальності: спрощення замислу — свідчення відомої суперечності між ініціативою і відповідальністю. Ініціатива розширює модельований простір. Однак, якщо при цьому відсутні конструктивні критерії, якщо немає проблематизації чи категоризації, то відповідальність, що йде за ними, вимагає чітких критеріїв для саморегуляції і самоконтролю, інакше особистість вимушена звузити модельований простір громадянської активності. Деякі індивіди механічно відсікають частини замислу, інші розширюють його семантичні одиниці. Фактично ж і ті, й інші не можуть опанувати власну ініціативну ідею і ставляться до неї, як до чужої. Таке ставлення виникає через відсутність ідентифікації й «анонімного» характеру ініціативи: відразу формулюється безадресний, не звернений на самого себе замисел. Але якщо ідентифікація має місце (як у рефлексивного типу), таке обмеження виступає вже в якості внутрішнього конфлікту.

За визначенням відповідальність — це самозабезпечення і самостійність в досягненні результату своїми силами. Звернення до соціально-психологічних підтримок (наслідування, інструкції), які ініціює сам суб'єкт, це покладення відповідальності на зовнішні

опори і свідчення його несамостійності, що зумовлює суперечливий характер його відповідальності. Самообмеження у такий спосіб — це неповна відповідальність суб'єкта, неповна його самостійність.

Ознакою втрати особистістю автономії є характер ініціатив, які виявляються у вигляді домагань особистості на публічність, гласність, оригінальність. Бажання заявити про себе повертається нездатністю самостійно реалізувати свій замисел. Навпаки, збереження автономії виявляється у протилежній тенденції, в тому, що відповідальність може розширити простір громадянської активності, вводячи нові критерії і рівні складності.

Дослідниці вдалося довести, що ініціатива і відповідальність, різні форми їх зв'язку постають як різні способи моделювання простору громадянської активності (проблемно— чи особистісно-конструктивні) із домінуючим використанням внутрішніх чи соціально-психологічних критеріїв, опертя тощо. Зміна ініціативної позиції на відповідальну уможливорює виявлення типів їх зв'язку. Гармонійне і продуктивне поєднання ініціативи і відповідальності дає підстави особистості повністю зберегти свою автономію при високому рівні громадянської активності. Суперечливі форми зв'язку ініціативи і відповідальності гасять, знижують рівень громадянської активності особистості і позбавляють їх самостійності. «Відсутність внутрішнього зв'язку ініціативи і відповідальності веде до активної інтеріалізації готових зовнішніх моделей, правил і т.д.» [4, с. 9-10].

З метою вивчення особливостей переходу відповідальності в ініціативу К. А. Альбуханова-Славська змогла змодельювати таку ситуацію, в якій відповідальність передувала ініціативі. Ініціатива в цьому випадку могла виявитися лише як розширення кордонів необхідного і достатнього, прийнятого відповідальності. За передбаченнями дослідниці, суб'єкт відповідальності піде на ініціативне розширення контуру громадянської активності лише при наявності певного рівня переконаності в досягненні результату своїми силами. Ця переконаність в цілому повинна бути показником прийнятої необхідності. Але попередньо виявилася установка на успішність/неуспішність результату діяльності, оскільки саме ця установка могла цілком визначити переконаність. Авторка виявила цю установку, яка була водночас виразом домагань особистості, в момент взяття на себе відповідальності за виконання — при одержанні всіма режисерами завдання поставити одну сцену вистави. Слід зазначити, що дослідження переходу відповідальності в ініціативу здійснювалося в єдності з дослідженням семантичного інтегралу громадянської активності.

Експерименти показали, що взяття на себе відповідальності веде до підвищення ролі установки на успіх/неуспіх, тобто передбачення результату діяльності. Досить суттєвим є те, що діяльність брали на себе навіть ті, котрі мали установку на неуспіх, тобто відповідальність є більш глибоким поняттям, ніж домагання, оскільки виникає не лише при мотивації досягнення, але й при мотивації поразки.

Уведення двох критеріїв відповідальності — звертання до ініціатив, тобто розширення відповідаль-

ного контуру діяльності, і переконаність прийняття/неприйняття соціально-психологічних оцінок (схвалення — критики) — дозволило виявити факт зростання і виходу громадянської активності за межі заданого необхідності.

Установка на поразку обмежує і фіксує особистість лише в контурі відповідальності, тобто підвищує функції саморегуляції, самоконтролю, але блокує свободну соціальну активність, тобто ініціативу. Ці індивіди виявляють переконаність лише в протиставленні критиці оточення, що ще не свідчить про надійність критеріїв саморегуляції. Інша група з тією ж установкою на поразку, що не мала ініціатив, водночас знижує здатність до саморегуляції і виявляє нездатність протистояти оцінкам оточення.

При установці на неуспіх чіткість внутрішніх критеріїв уможливорює розмежування неуспіху і незадоволеності: при неуспіхові ці індивіди були задоволені тим, що вони правильно діяли, а неуспіх приписували діям зовнішніх обставин. При установці на успіх і відсутності гармонійного зв'язку ініціативи і відповідальності група індивідів задовольнялась схваленням оточення при явному для себе успіхові. При установці на успіх і гармонійне поєднанні ініціативи й відповідальності особистість протиставляла думці оточення власні критерії успіху.

В індивідів із відсутністю ініціативи і зниженням саморегуляції схвалення оточення вводило соціально-психологічне опертя в контур діяльності і підвищувало переконаність, чи було нейтральним. Далі, за параметром зв'язку впевненість/невпевненість, зі схваленням/критикою оточення, виокремлювались два парадоксальні типи: один ставав більш переконаним, чим більше було критики, тобто протистояння критиці підвищувало чіткість внутрішніх критеріїв. Другий, навпаки, виявляв на критику негативну реакцію, яка блокувала його здатність до саморегуляції.

Результати досліджень, проведених К. А. Альбухановою-Славською показали, що необхідність повинна адекватно погоджуватися не лише з потребами, але й зі здібностями особистості. Переконаність — це якість особистості чи її стан. Переконаність виникає в процесі здійснення діяльності при оптимальному збігові вимог і здібностей їх виконувати, забезпечувати. Саме включення здібностей змушує особистість розширювати контур громадянської активності щодо необхідного, тобто виявляти ініціативу. Безсумнівно, здібності яскраво виявляються вже у характері домагань особистості, але в характері саморегуляції вони виявляються безпосередньо в діяльності. Здібність як узагальнення, як можливість одночасно сприймати, відтворювати, здійснювати множину параметрів водночас і приводить до розширення контуру соціальної активності [4, с. 16].

Посутньо автором переконливо показано, що саморегуляція є формою, рівнем вияву громадянської активності. Це ще раз підтверджує важливу думку С. Л. Рубінштейна, що саморегуляція супроводить будь-який психічний процес, будь-яку форму людської діяльності. Диференціюючи регуляцію на збуджуючу і виконавську, вчений особливу увагу

приділяв регуляції самих психічних процесів засобами їх перетворення в довільні, керовані.

Спостерігаються непоодинокі концепції особистісної регуляції з оперттям на дихотомію «зовнішнє — внутрішнє». Це призводить до того, що авторам доводиться дотримуватися позиції протиставлення зовнішніх і внутрішніх факторів, які детермінують процеси особистісної регуляції і не бачити їх діалектичної єдності, взаємного зв'язку. Інакше кажучи, частковість, неповнота, неадекватність теоретичних моделей людини (і її поведінки), що діють у психології, кожна з яких абсолютизує один із аспектів психіки, вважаючи його основним для розуміння сутності людини у її відношеннях із зовнішнім світом, призводить до таких же часткових і тому суперечливих експериментальних даних.

Водночас слід зазначити, що, вивчаючи різні психічні сфери, дослідники залишають без належної уваги, безсумнівно, основний аспект громадянської активності особистості — сферу реальної конкретної діяльності людини, залежно від умов і видів якої саморегуляція здійснюється різними психічними засобами, конкретними образами, уявленнями, поняттями тощо. Саме тому особливій науковій увазі заслуговують психофізіологічні механізми регуляції поведінки особистості, вплив мовного опосередкування на перетворення мимовільних, імпульсних порухів поведінки в довільні, свідомо керовані. Завдяки оволодінню мовою і її впливом на вольову організацію поведінки, слід аналізувати такі якості особистості, як самосвідомість, самоповагу, самооцінку, саморозвиток, самоосвіту, самовиховання, Я-концепцію, без формування і розвитку яких неможливо розраховувати на позитивні результати саморегуляції суб'єкта. У такому підході найбільш повно і адекватно спрацьовує основна наукова ідея П. П. Блонського про «Психологію як науку про поведінку», яка «легко й вільно... зв'язує індивідуальну і колективну психологію. Її основне питання — як веде себе... людина та чи інша людська група за тих чи інших умов — є не схоластичне, а вищою мірою життєве питання. Така психологія має велике значення буквально для всіх, в першу чергу для педагога, політика, філософа» [6, с. 623-624].

Цікаве і найбільш розгорнуте концептуально-наукове вирішення особистісно-типологічних особливостей саморегуляції поведінки особистості пропонується О. О. Конопкіним, який упродовж багатьох років працює над створенням теорії психічної регуляції довільної діяльності. Концептуальна модель цієї теорії розкриває наступні особливості процесу усвідомленої цілеспрямованої саморегуляції:

— у цьому аспекті людина не жорстко детермінується заданою метою системи, а як активний суб'єкт, який адекватно використовує зовнішні умови, у ряді випадків долає ці умови в інтересах поставленої мети;

— аспект саморегуляції передбачає цілісний розгляд усього замкненого контуру психічної системи регуляції стосовно будь-якої довільної діяльності;

— регуляторний аспект уможливорює здійснення цілісного підходу до діяльності, а також виокремлення і дослідження окремих функціональних ланок процесу саморегуляції і закономірностей їх взаємодії;

— цей аспект не виключає можливості конкретного аналізу і вивчення психічних процесів, які реалізують конкретні функціональні ланки контуру саморегуляції і весь процес у цілому.

Дослідження позицій психічного аспекту саморегуляції свідчить про те, що в межах функціональної організації «психологічного контуру» управління, зокрема трудовою діяльністю, можна виокремити ряд основних ланок саморегуляції. До них належать: прийнята суб'єктом мета діяльності, суб'єктивна модель значущих умов діяльності; сформована суб'єктом програма виконавчих дій; розроблені суб'єктивні критерії успішності дій; підготовлена інформація про досягнуті результати.

Теорія усвідомленої психічної саморегуляції відбиває загальні універсальні закономірності, що реалізуються незалежно від індивідуальних і особистісних розмежувань, мотиваційних й інших властивостей. Крім того, цілісний підхід до дослідження регуляції діяльності не лише не виключає, але, навпаки, передбачає необхідність конкретного аналізу індивідуальних особливостей протікання регуляторних процесів, що розгортаються і в окремих ланках, і в контурі регуляції в цілому [7, с. 32].

Варто зауважити, що формування контуру психічної саморегуляції діяльності відбувається в процесі онтогенезу. Тому й формування індивідуальних особливостей психічної саморегуляції залежить від усталених психофізичних і психологічних властивостей в тому соціальному середовищі, в якому відбувається її розвиток. «Розвиток особистісного «Я» відбувається при постійному ускладненні його змісту і все більшого «упізнання» індивідом себе в цьому «Я». Важливою характеристикою «Я» є його позиція щодо суспільства, яка реалізується в двох типах вияву: «Я і суспільство», «Я в суспільстві» [8, с. 227].

Індивідуальні особливості завжди пов'язані з певними комплексами особистісних якостей, що яскраво виявляються в процесі здійснення діяльності. Такі комплекси мають в собі ті якості особистості, які формуються і розвиваються в її реальній діяльності. Деякі суб'єкти, наприклад, на всіх етапах виконання діяльності (від постановки цілі до її реалізації) виявляють такі якості, як цілеспрямованість, зібраність, розвинений самоконтроль, здібність адекватно до цілі оцінювати зовнішні умови виконання діяльності, тобто оптимально використовувати чи оптимально створювати одні умови, обходячи чи мінімізуючи впливи інших, проводити активний пошук інформації, необхідний для успішного здійснення діяльності, виявляючи впевненість у своїх якостях, знаннях і навиках, а також уміння у випадку необхідності мобілізувати їх на досягнення поставленої мети. «Уявлення про те, що множина діяльностей не має повторень, що в їх загальній масі слід виокремлювати провідну — не лише стосовно до інших діяльностей, а й щодо психічного, особистісного

розвитку, до формування тих чи інших психологічних новоутворень, тобто діяльність, у ході якої власне і відбувається її інтеріоризація» [9, с. 73]. Увесь цей комплекс можна охарактеризувати як ефективну самостійність у виконанні діяльності, що дає змогу суб'єкту досягати значного успіху, не потребуючи допомоги інших осіб.

Водночас у деяких індивідів подібний комплекс «ефективної самостійності» розвинений слабо, внаслідок чого для успішного здійснення діяльності доводиться звертатися за допомогою до інших. Часто можна спостерігати, як людина не може сама визначити правильність обраного нею способу дій чи оцінювати значущість того чи іншого фактору, що впливає на успішність діяльності, не вміє критично проаналізувати одержані результати тощо, внаслідок чого їй доводиться нерідко звертатися за допомогою до інших компетентних людей. Якщо до першої групи можна підійти змістовним наповненням поняття «самоуправління», то до другої — «управлінням їхньої діяльності ззовні».

До системи саморегуляції входять структурні компоненти особистості, що відображуються в свідомості ціннісними орієнтаціями як важливим фактором соціальної регуляції взаємовідношень людей. Ці компоненти детермінують цілі громадянської активності, образ «Я», ідеал і рівень домагань, самооцінку і самоконтроль. У процесі саморегуляції лише при взаємодії цих компонентів реалізується громадянська активність особистості, тобто суб'єктивна модель значущих для діяльності умов. Програма дій в структурі саморегуляції безпосередньо залежить від Я-концепції й ідеалів, ціннісних орієнтацій особистості.

Особистісні ціннісні утворення у вигляді ідеалу (етичного, естетичного, політичного й ін.) є одним із джерел мотивації суб'єкта, регулятором його соціальної, громадянської активності, сприяє виробленню критеріїв самооцінки і самоконтролю з врахуванням рівня домагань і усвідомлення потенційних можливостей. Вони ж через засвоєння індивідом суспільно-культурних цінностей сприяють становленню Я-концепції, у якій велике значення має важлива етична категорія «совість» «як психологічний механізм самооцінки і самоконтролю, самопрощення і самокритики індивіда з позицій добра і зла в тому їх розумінні, яке він на себе прийняв» [10, с. 132].

Висновок. Громадянську активність особистості можна розглядати через саморегуляцію як процес її підтримання у цілепокладанні продуктивності і соціальної необхідності; як процес, що впливає на просування Я-концепції від Я-реального до Я-ідеального. При цьому продуктивна діяльність характеризується такими особистісними якостями, як: цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, ініціативність, прагнення до реального успіху. Відсутність саморегуляції характеризується пасивністю, бездіяльністю, залежністю від наявних обставин (людських і виробничих), непродуктивною громадянською активністю, що виявляється пориваннями, імпульсивністю, негнучкістю поведінки, відхиленою поведінкою [11, с. 128].

Саморегуляція і відповідальність — необхідні важливі елементи структури громадянської активності. Людський індивід, який розвивається як особистість через самовизначення, саморозуміння, формує громадянську активність, внаслідок чого утворюється простір внутрішніх особливостей цієї активності, який інтегрується в загальний простір активності соціального світу. При цьому важливішим структурним компонентом «особистісної сфери» громадянської активності, який дозволяє людині належним чином вписуватися в активність соціального світу, є відповідальність. Саме Суспільство є суб'єктом активної дії, що виробляє і відтворює активний стан не лише суспільства, але й усіх його індивідів, які занурюються в цей стан громадянської активності.

Література

1. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності / В. А. Семиченко. — К. : Вища школа, 2004. — 334 с.
2. Позднякова О. К. Нравственное сознание учителя: этический аспект / О. К. Позднякова. — М. : МПСИ ; Воронеж : Модэк, 2006. — 1560 с.
3. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. — К. : Либідь, 2003. — 375 с.
4. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. — Т. 6. — № 5. — С. 3—18.
5. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. — [2-е изд.]. — М. : ИПП ; Воронеж : Модэк, 1997. — 352 с.
6. Блонский П. П. Психология младшего школьника : избр. психол. труды / П. П. Блонский. — Воронеж : Модэк, 2006. — 632 с.
7. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О. А. Конопкин. — М. : Наука, 1980. — 256 с.
8. Сайко Э. В. Субъект: создатель и носитель социального : монография / Э. В. Сайко. — М. : МПСИ ; Воронеж : Модэк, 2006. — 424 с.
9. Фельдштейн Д. И. Психология развития человека как личности : в 2 т. / Д. И. Фельдштейн. — М. : МПСИ ; Воронеж : Модэк, 2006. — Т. 1. — 2006. — 568 с.
10. Бондырева С. К. Нравственность / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов; [гл. ред. Д. И. Фельдштейн] ; Рос. акад. образования, Моск. психолого-социал. ин-т. — [2-е изд., стер.]. — М. : [б. и.], 2008. — 333 с.
11. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії : монографія / І. А. Зязюн. — К. : [б. в.] ; Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. — 608 с.

Зязюн И.А. Свобода деятельности субъектов обучения в целеполагания гражданской активности. — Статья.

Аннотация. В статье отражены результаты изучения гражданской активности личности через саморегуляцию как процесс ее поддержания у целеполагания производительности и социальной необходимости; как процесс, который влияет на продвижение Я-концепции от Я-реального к Я-идеальному. При этом производительная деятельность характеризуется такими личностными качествами, как: целенаправленность, настойчивость, самостоятельность, инициативность, стремление к реальному успеху. Отсутствие саморегуляции характеризуется пассивностью, бездеятельностью, зависимостью от имеющихся обстоятельств (человеческих и производственных), непродуктивной гражданской активностью, которая оказывается порывами, импульсивностью, негибкостью поведения, отклоненным поведением.

Ключевые слова: гражданская активность, саморегуляция, ответственность, свобода, субъект учения.

Ziaziun I.A. Freedom of action of individuals participating in teaching process in setting of goals towards civic activity. — Article

Summary. The paper sums up the study of civic activity of an individual self-control as a process of its maintenance in goal-setting in productivity and social necessity; it is also seen as process which self-concepts influences the advancement from real-self to ideal-self. Thus productive activity is characterised by such personal qualities, as: goaldirected persistence, independence, resourcefulness, striving for real success. Absence of self-control is characterised by inertia, inactivity, dependence on existing circumstances (both human and industrial), unproductive civic behavior which results in outbursts impulsive, inflexible behaviour., delinquent behavior.

Keywords: civic activity, self-regulation, responsibility, freedom, teaching process participants.